

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Bingol University Faculty of Theology

e-ISSN 2687-5128

Sayı: 26 / Aralık 2025

Issue: 26 / December 2025

Eti Yenilen Hayvanların Tespitinde Arap Örfünün İtibara Alınma Meselesi

The Issue of Taking Arab Custom into Account in Identifying Animals Whose Meat is Consumed

Hidayet ZERTÜRK¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Çankırı, Türkiye.

Assist. Prof., Çankırı Karatekin University, Faculty of Islamic Sciences, Çankırı,
Türkiye.

E-posta adresi:
hidayetmerturk@karatekin.edu.tr

ORCID: 0000-0001-8949-8252

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Atf / Citation: Zertürk, Hidayet. "Eti Yenilen Hayvanların Tespitinde Arap Örfünün İtibara Alınma Meselesi". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (Aralık 2025), 233-246. <https://doi.org/10.34085/buifd.1764370>

ÖZ

Geliş Tarihi
14.08.2025

Eti yenilip yenilmeyen hayvanlarla ilgili hükümler, esas itibarıyla Kur'an ile sabittir. Ancak Kur'an bahsedilen meselede detaylara girmeyip tayyibât ve habâisi belirleme yetkisini Hz. Peygamber'e bırakmıştır. Eti yenilip yenilmeyen hayvanlar sayı ile tahdit edilemeyeceği için böyle bir konuda her zaman içtihat yapılabilmektedir. Şâfiî ve Hanbeliler sözü edilen kavramları Arap örfüne göre düzenlemeye çalışmış ve dolayısıyla mezkûr örf, her iki mezhebin fıkhında ilgili konuda helal ve haramı tespitinin bir nevi ölçüsü sayılmıştır. Hanefiler buna mukabil, mezkûr kavramları insanın akli ve fitri olarak iyi ya da çirkin gördüğü şeyler anlamında değerlendirmiştir. Malikiler, Kur'an'da zikredilen sayılı haramların dışında kalan, her tür hayvanı -yasaklanışı hadisle de sabit olsa genelde kerahete yormuş ve ihtiyaten haram tabirini kullanmamıştır. İslam Hukuk usulünde, nasın temas etmediği hayvanların helal ya da haram yönüyle hangi kategoride değerlendirileceği mezhepler arasında tartışmalara yol açmıştır. Kimilerince helal sayılan bir hayvan diğerlerince haram kabul edilmiştir. Arap örfü meselesi de sözü edilen tartışmanın esaslarından birini, belki de en önemlisini teşkil etmektedir. Dolayısıyla Şâfiî ve Hanbelilerin hayvanlar konusunda itibar ettikleri mezkûr örfün, mahiyet, haiz olduğu şartlar ve kabulünde dayandığı temel deliller açısından araştırılması önemli görülmektedir. Ayrıca Arap örfünü itibara almayanların reddetme bağlamında ileri sürdükleri gerekçeler, meselenin araştırılmasına önemli boyutlar kazandıracaktır. Çalışmada söz konusu örfü kabul edenlerle, onu reddedenlerin delil ve gerekçelerinin tespiti ve buna bağlı olarak ortaya çıkan tartışma ve ihtilafın ilmi bir zeminde araştırılması amaçlanmaktadır. Çalışmada nitel ve karşılaştırmalı metodlar takip edilmiştir.

Anahtar Kelimeler:

İslam Hukuku, Nas, Arap Örfü, Eti Yenilen Hayvanlar, Eti Yenilmeyen Hayvanlar.

ABSTRACT

Date of Submission
14.08.2025

The rulings on animals whose meat can and cannot be eaten are basically fixed by the Qur'an. However, the Qur'an did not go into detail on this issue and left it to the Prophet to determine the tayyibât and habâyah. Since there is no limit to the number of animals whose meat can and cannot be eaten, jurisprudence can always be made on such a matter. The Shafi'i and Hanbalis tried to regulate the understanding and practice of the aforementioned concepts according to the Arab custom, and thus, this custom was considered as a kind of criterion for determining halal and haram in the relevant subject in the fiqh of both madhhabs. The Hanafis, on the other hand, interpreted these concepts to mean what humans rationally and naturally see as good or ugly. The Malikis generally considered all kinds of animals other than the forbidden ones mentioned in the Qur'an - even if their prohibition is established by hadith - to be permissible and did not use the term haram as a precautionary measure. In Islamic jurisprudence, the category of halal or haram for animals not touched by the nâs has led to some debates among the sects. An animal that is considered halal by some is considered haram by others. The issue of Arab custom is one of the bases of this debate, perhaps the most important one. Therefore, it is important to investigate the aforementioned custom that the Shâfi'is and Hanbalis rely on regarding animals in terms of its nature, its conditions, and the basic evidence on which its acceptance is based. In addition, the reasons put forward by those who do not take Arab custom into consideration in the context of rejection will add important dimensions to the research of the issue. The aim of this study is to determine the evidence and justifications of those who accept the custom and those who reject it, and to investigate the debate and dispute that arise accordingly on a scientific basis. Qualitative and comparative methods were followed in the study.

Date of Acceptance
14.12.2025

Date of Publication
25.12.2025

Keywords:

Islamic Law, Nas, Arab Custom, Tayyibât, Habâis. Animals whose meat is eaten, Animals whose meat is not eaten.

GİRİŞ

İslam hukukunda canın muhafazası beş zorunlu esastan birini teşkil etmektedir.¹ Bu bağlamda gıda ve içecekler, söz konusu korunmanın önemli vasıtalarındandır. Eti yenilip yenilmeyen hayvanlar meselesi, gıda konusunda hem din hem de sağlık açısından üzerinde durulması gereken hususların başında yer almaktadır. Ayrıca hayvan etinin bedene, ruha ve ahlakî değişime etkisi ve bunun neticesinde insan fitratının etkileşimi önemli bir husus sayılmaktadır.²

Kur'ân, eti haram kılınan yasaklanan hayvanlar konusunda sınırlı ifadeler kullanıp bunları meyte (leş), domuz eti ve Allah'tan başkası adına boğazlanan hayvanlar olmak üzere yasaklamayı üç temel noktaya dayandırmaktadır.³ Boğulmuş, vurularak öldürülmüş, düşüp yuvarlanmış, başka bir hayvan tarafından boynuzlanarak öldürülmüş ve yırtıcı hayvanlarca parçalanarak öldürülmüş hayvanlara dair âyette⁴ zikredilen hükümler, meyte kategorisinin kapsamına dahil edilmektedir. Dikili taşlar (ensâb) adına kesilen hayvanlara ilişkin âyette yer alan yasak ise⁵ Allah'tan başkası adına gerçekleştirilen boğazlamanın bir alt başlığına dâhildir.

Kur'ân hayvanlarla ilgili helâl ve haram hükümlerini detaylandırmayı "O (Peygamber) onlara tayyibâtı/temiz şeyleri helâl ve habâisi/pis şeyleri haram kılar" âyeti⁶ bağlamında Hz. Peygamber'in beyânına bırakmıştır. Hz. Peygamber ilgili hadislerinde bazı hayvanların haram olma illetlerine işaret ederek açıklamış; bazılarını da içinde bulunduğu dönemin örfî uygulamalarına havale etmiştir.⁷ Dolayısıyla Kitap ve sünnette açık yasaklanma hükmü bulunmayan hayvanlar, tabîi olarak içtihadî değerlendirmeye konu teşkil etmiştir.

Bu çerçevede söz konusu edilen meselenin içtihadî boyutunu belirleyen temel unsurun *tayyibât* ve *habâis* kavramları olduğu görülmektedir. Nitekim mezkûr kavramların sığa olarak mutlak ve âm nitelik taşımaları,⁸ onların mahiyetinin tayini ve kapsamının tahsisi konusunda farklı yorumların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum hem klasik müçtehitler arasında hem de çağdaş araştırmacılar nezdinde tayyibât ve habâisin hangi esaslara göre tespit edileceği konusunu, önemli bir tartışma alanı hâline getirmiştir.

Şâfiîler ile Hanbelîler tayyibât ve habâis kavramlarını, vahyin nüzulü sürecinde ilk muhatap alınan Arap toplumunun örfüyle tayin ve tahsis etmektedir.⁹ Hanefîler söz konusu kavramları, temel lügat anlamlarına uygun olarak, insan fitratının bir şeyi güzel ya da çirkin görmesi esasına göre değerlendirmektedir.¹⁰ Malikîler ise eti yasaklanan hayvanlar konusunda ilgili âyetleri esas almakta, bu konuda nakledilen hadisleri ise zannî delil olması sebebiyle sarîh haramlık ifade eden kesin hükümler olarak değil, mutlak kerahet anlamında kabul etmektedir.¹¹

¹ İbrahim b. Musa eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, thk. Abdullah Diraz (Beyrut: Daru'l-Marife, 1996), 2/326.

² Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahîm Dihlevî, *Hüccetullahi'l-bâliga*, thk. es-Seyyid sâbık (Beyrut: Dâru'l-Cil, 2005), 2/278.

³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kuranı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, ts., el-Bakara 2/173.

⁴ el-Mâide 5/3.

⁵ el-Mâide 5/3.

⁶ el-Arâf 7/157.

⁷ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Neylü'l-evtâr şerhu'l-Münteka*, thk. İsam es-Sabbabatî (Kahire: Daru'l-Hadis, 2005), 8/448.

⁸ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tahkiki'l-Hakk min İlmi'l-Usûl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 173.

⁹ Şemsuddîn Muhammed Hâfîb Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*, thk. Muhammed Halil Aytânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rîf, 1994) 4/408; Mustafa es-Süyûtî Rûheybânî, *Matâlibu'ülî'n-nuhâ fi Şerhi Gayeti'l-Müntehâ* (Beyrut: Daru'n-Nevâdir, 2019), 13/175.

¹⁰ Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986), 5/36; Muhammed Emin b. Ömer İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beyrut: Daru'l-Fikir, 1992), 6/305.

¹¹ Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1982), 7/195; Muhammed b. Abdilbâkî Zürkânî, *Şerhu'l-Muvatta'* (Ebhecü'l-mesâlik bi-şerhi Muvatta' i'l-İmâm Mâlik) (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1981), 3/91.

Bu çalışmada, Şâfiîler ile Hanbelîlerin eti yenilip yenilmeyen hayvanlar konusunda ileri sürdükleri Arap örfüne dayalı yaklaşım, söz konusu örfün mahiyeti, meşruiyeti ve haiz olduğu kayıt ve şartlar çerçevesinde ele alınacaktır. Ayrıca Arap örfünü kabul eden görüşün iddiaları, bu yaklaşımı reddeden görüşün delilleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir. Ülkemizde, eti yenilip yenilmeyen hayvanlar konusunda çeşitli akademik çalışmalar bulunmaktadır;¹² ancak yaptığımız araştırma, bu çalışmaların bir kısmında Arap örfüne kısmen temas edilmekle birlikte, hiçbirinin Arap örfüne doğrudan ve ayrıntılı bir şekilde konu edinmediğini göstermektedir. Helâl ve haram gibi dinî açıdan önem arz eden bir meselede bazı mezhepler tarafından delil niteliğinde görülen Arap örfü olgusunun müstakil olarak araştırılmasının, literatürde bu boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz.

1. Eti Yenilip Yenilmeyen Hayvanlar Konusunda Arap Örfünün Mahiyeti ve Kavramsal Çerçevesi

Arap örfü ya da örfü'l-Arab kavramı, muzaf ve muzâfun ileyhten oluşan bir isim tamlamasıdır. Mezkûr tamlamanın ihtiva ettiği kelimeler bilindiği için bunların müstakil izahı yapılmayacaktır. Mevzumuz bağlamında 'Arap örfü' denildiğinde, Arapların âdet ve gelenekleri çerçevesinde beğendikleri ya da tiksindikleri hayvanlar kastedilmektedir.¹³

Eti yenilip yenilmeyen hayvanlar konusunda Hanefî ve Mâlikîlerin dışında Şâfiî ve Hanbelî mezhepleri nüzul dönemindeki Arapların oluşturdukları örfü, ilgili âyette¹⁴ geçen tayyibât ve habâis kavramlarının açıklanmasında esas almaktadır.¹⁵ Zira Şâfiî ve Hanbelîlere göre vahiyyle ilk muhatap olanların Araplar olması ve vahiy dilinin onların bildiği ve anladığı kelimelerle ifade edilmesi kendilerine böyle bir öncelik sağlamaktadır.

Arap örfünün eti yenilip yenilmeyen hayvanlarla ilgisini tespit için, Arapların yaşadıkları coğrafyaya dikkat etmek gerekir. Şöyle ki Araplar hayvanları yeme konusunda aynı seviyede bulunmuyordu. Çölde yaşayan bedeviler genelde ihtiyaç ve zorunluluktan dolayı buldukları her şeyi yiyordu. Araplar cahiliyeden gelen alışkanlıkları sebebiyle yedikleri hayvan etlerinin temizliğine dikkat etmiyor, bu anlamda İslam ahkâmında memnu olan hayvanların tüketimine de meyilli olabiliyorlardı. Bunların arasında boğulan, başka bir hayvan tarafından öldürülen, uçurumdan düşerek ölen hayvanlar dile getirilebilir. Bazı Araplar da ucunu sivirilttikleri bir odun parçasıyla hayvanı yaralayıp onun kanını içer hatta canlı hayvandan bir parça et koparıp onu yerlerdi. Şehirlerde ve merkezi yerlerde yaşayan ve nispeten refah seviyesinde bulunan Araplar genelde deve etini tercih etmekle birlikte, koyun, keçi ve nadiren de at eti tüketirlerdi. Onların özellikle dağ keçisi, yaban sığırtı, yaban eşiği, çekirge, keler ve ceylan gibi hayvanları avladıkları bilinmektedir. Ancak Arapların domuz eti yedikleri ve onu besledikleri tespit edilememiştir.¹⁶

Kanaatimizce hayvanların yenilip yenilmemesi konusunda Arap örfüne dair aktarılan bilgiler göz önünde bulundurulduğunda; çöl şartlarının zorlayıcı şartlarında mecbur kalanlarla, fitrî meyillerden sapma gösteren istisnaî gruplar dışında, şehir hayatını yaşayan Arapların tükettikleri hayvanlar türlerinin genelde insan

¹² Nejla Hacıoğlu, "Yenilmesi Mübah Görülen Hayvanlar ile İlgili Hadis Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/1 (29 Mart 2019), 191-219; Hasan Kılıç, "Habâis Kavramı ve Habîs Gıdaları Tespitte Mezheplerin Dikkate Aldığı Kriterler", *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 5/2 (31 Aralık 2022), 210-239; Kâşif Hamdi Okur, "İslam Hukuku Açısından Helal ve Haram Olan Gıdalar ve Bazı Güncel Meseleler", *Usul İslam Araştırmaları* 11/11 (01 Haziran 2009), 7-40.

¹³ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *Ahkâmül'-Kurân*, thk. Abdülğani Abdülhalık (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 2/270.

¹⁴ el-Arâf 7/157.

¹⁵ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Umm* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1990), 2/264; 'Alî b. Muhammed Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr fi fikhi mezhebi'l-İmâm's-Şâfi'i ve huve Şerhi Muhtaşar el-Muzenî*, thk. Şeyh 'Alî Muhammed Mu'avvið ve Dğr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 19/15/133; Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Muhammed Şerefeddin Hattâb (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1968), 13/75.

¹⁶ Ebü'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükri b. Abdillâh el-Âlûsî, *Bulûgu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-'Arab*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/380; Ali Cevâd, *el-Mufassal fi târihi'l-'Arab kable'l-İslâm* (Beyrut: 1993, ts.), 7/575, 577.

tabiatının meylettiği ve normal şartlarda yenilmesi mutlak kabul edilen hayvanlarla uyumlu olduğu görünmektedir.

2. Arap Örfünün Nasla İlişkisi

Vahiyle muhatap olan Araplar, yaratılıştan sahip oldukları dil zevki vasıtasıyla ilâhî kelâmı doğal bir biçimde anlayabilmekteydiler. Nitekim bazı âyetlerin doğrudan, bazılarının ise bir soruya yahut belirli bir olaya bağlı olarak nüzul etmesi, onların bu muhataplık vasfına açık bir şekilde işaret etmektedir. Bununla birlikte Arap dili, yalnızca soyut kelimelerden oluşmamış; bilakis dili konuşan toplumun tecrübe birikimini, kültürel dokusunu ve örfî kabullerini bünyesinde barındırmaktadır.

Vahyin nüzûl ortamında Arap örfünde mevcut bulunan selem, ariyet, îlâ ve zıhar gibi bazı muamele ve tasarruflar, belirli kayıt ve şartlar çerçevesinde düzenlenerek şer'î hüküm bakımından geçerli kabul edilmiştir. Buna karşılık kumar, içki, faiz, habelü'l-habele (devenin doğmamış yavrusunun satımı) ve necş (fiyat kızıdırma) gibi birtakım âdetler açık bir şekilde yasaklanmıştır.¹⁷ Eti yenilip yenilmeyen hayvanlarla ilgili mesele de bu çerçevede değerlendirilmelidir. Zira naslar bu hayvanlardan bazılarını doğrudan yasaklarken bazılarını ise "tayyibât" ve "habâis" kavramları kapsamında, Arapların örfî anlayışının belirleyici rol oynadığı bir değerlendirmeye bırakmıştır.¹⁸

Kur'an, domuz, leş ve akıtılmış kan gibi belirli haramlara temas etmekle birlikte, bu hususlarda detaylara inmemiştir.¹⁹ Ancak helâli *tayyibât*, haramı da *habâis* kavramlarıyla ile özlü bir biçimde ifade ederek, bu kavramların yorum ve uygulamasını Hz. Peygamber'e ve vahyin ilk muhatabı olan toplumun algısına bırakmıştır. Hz. Peygamber'e isnat edilen hadis rivayetleri incelendiğinde, bu konuya ilişkin yasakların bütünüyle detaylandırılmadığı; hatta keler örneğinde²⁰ olduğu gibi, bazı hayvanların hükmü konusunda zaman zaman kendi kavminin örfüne göre hareket ettiği görülmektedir.²¹

Şâfiî ve Hanbelî mezhepleri, ilgili âyette geçen "tayyibât ve habâis" kavramlarının umum ifade etmesinden ve bazı hadis rivayetlerinde yer alan²² hükümlerin, Arap örfüyle örtüşmesinden hareketle, hakkında açık bir nas bulunmayan hayvanlar konusunda Arap örfüne itibar edileceğini belirtmektedir.²³ Söz konusu mezheplerin bu bağlamda Arap örfüne dayanırken ileri sürdükleri deliller ile bu delillere yöneltilen itirazlar ve ilgili değerlendirmeler, çalışmanın ilerleyen başlıklarında ayrıntılı biçimde ele alınacağından, burada sadece Arap örfü ile nas arasındaki ilişkiye kısaca temas edilmekle yetinilmiştir.

3. Arap Örfünü Ölçü Alan Şâfiî ve Hanbelîlerin Delilleri

Eti yenilip yenilmeyen hayvanlar konusunda Arap örfünü delil kabul eden mezhepler, dört mezhep içinde Şâfiîler ve Hanbelîlerdir.²⁴ Bununla birlikte, Hanbelî mezhebinin söz konusu örfe hangi süreçte kabullendikleri tartışma konusu olmuştur. Nitekim Hanbelî fakihlerinden İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Hanbelîlerin Arap

¹⁷ Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumuna (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)* (İstanbul: Kuramer, 2017), 123, 271-273; İhsan Şenocak, *İslam Hukukunda Örfün Hükümlere Etkisi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 42.

¹⁸ el-Arâf 7/157.

¹⁹ el-Mâide 5/3.

²⁰ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, el-Câmiu's-sahîh, thk. Muhammed b. Zühreir b. Nâsır (Dâru Tavku'n-Necât, 2001), "Zebâih ve Sayd", 7, 33; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc Müslim, el-Câmiu's-sahîh, thk. Muhammed F. Abdülbâki (Beyrut: Dâru İhyâ Tûrâsü'l-Arabî, 1955), "Sayd", 6, 7; Süleyman b. el-Eş'as Ebü Dâvûd, es-Sünen, thk. Muhammed Muhyiddin (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), "Et'ime", 29.

²¹ Hacıoğlu, "Yenilmesi Mübah Hayvanlarla İle İlgili Rivâyetler", 203.

²² Buhârî, "Zebâih ve Sa'y'd", 33; Müslim, "Sayd", 7.

²³ Şâfiî, *el-Umm*, 2/264; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 13/75.

²⁴ Abdullah Kahraman, "Gıda Ürünlerinde Helâl ve Haramı Belirleme Yöntemi", *Güncel Dinî Meseleler (Sempozyum)*, (2011), 473.

örfünü bu alanda itibara almalarını Ahmed b. Hanbel'den sonrasına, özellikle Şâfiî fihından etkilenmiş olan Hırak'ye (ö. 334/946) dayandırmaktadır.²⁵

Şâfiî ve Hanbelîlerin Arap örfünü delil olarak kabul etmelerine ilişkin iddiaları üç temel delil etrafında değerlendirilebilir. Bunlar, ilgili âyette yer alan "tayyibât" ve "habâis" kavramlarının yorumu, bazı hadislerde Arap örfüyle uyumlu hükümlerin konulmuş olması ve hayvanların tesmiyesi (adlandırılması) meselesidir. Araştırmamızın sınırlarını aşmamak koşuluyla bahsedilen hususlar alt başlıklarla izaha çalışılacaktır.

3.1. İlgili Âyetteki Tayyibât ve Habâisin Yorumu

Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinin, eti yenilip yenilmeyen hayvanlar konusunda dayandıkları en önemli ve temel delillerden ilki, tayyibât ve habâis kavramlarının yorumuna ilişkindir.²⁶ Her iki mezhep müçtehitleri, bu bağlamda genellikle İmam Şâfiî'nin ilgili yorumunu merkeze alarak değerlendirmelerde bulunduğundan, söz konusu mesele burada İmam Şâfiî'nin yaklaşımı çerçevesinde ele alınacaktır.

İmam Şâfiî (ö. 204/820) "De ki bana vahyolunanlar arasında, leş, akıtılmış kan, pis olan domuz eti ya da günah işlenerek Allah adına olmayarak kesilen hayvandan başka, yiyen kimse için haram kılınmış bir şey bulamıyorum."²⁷ meâlindeki âyeti tefsir ederken, bu hitabın Araplara yönelik olduğunu ve âyetin "yediğiniz şeylerden bazıları" anlamında yorumlanması gerektiğini belirtmektedir.²⁸ Zira Araplar, bazı şeyleri habâis kapsamında haram, bazı şeyleri de tayyibât kapsamında helâl görmekteydi. Nitekim "O (peygamber) onlara tayyibâtı/temiz şeyleri helâl habâisi/çirkin şeyleri haram kılar." âyeti de²⁹ tayyibâtтан yapılan belirli istisnalar dışında, bu hususa delâlet etmektedir.³⁰

Mâverdî (ö. 450/1058), eti yenilip yenilmeyen hayvanlara ilişkin değerlendirmesinde iki temel âyete dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, "Sana, kendilerine neyin helal kılındığını ve neyin haram kılındığını soruyorlar. De ki; size tayyibât helal kılındı." meâlindeki âyeti,³¹ diğeri de yukarıda zikri geçen A'raf, 7/157. âyettir. Ona göre söz konusu âyetlerde geçen tayyibât ve habâis lafızları, helal-haram, temiz-pis ve hayvanların yenilebilirliği bağlamında "temiz helal-pis haram" olmak üzere üç farklı ihtimale sahiptir. Mâverdî, ilk iki anlamın burada kastedilmesinin uygun düşmeyeceğini belirtir. Şöyle ki, birinci anlam esas alındığında, âyetin mânası, "Onlara helali helal kıldı, haramı haram kıldı." şeklinde olur ki bu ifade, sorulan şeyin mahiyetiyle örtüşmez. İkinci anlama göre meseleyi tahlil edersek, temiz-pis anlamları başka dini delille beyan edildiği için burada sorulan soruya uygun değildir. Öyleyse üçüncü anlam zorunlu olarak kabul edilmelidir. İşte bu durumda bunun örfle belirlenmesi gerekir. Örfün de bütün insanların değil, Arapların örfü olması gerekir. Çünkü vahiyle ilk muhatap olanlar onlar olduğu gibi bu konuda soru sorup da cevabını alanlar da onlardır.³²

Görülüyor ki tayyibât ve habâis kavramları mutlak ifade edildiği için bunların kapsamı ya da Arap örfü vb. bir delille tahsis edilip edilmeyeceği âlimler arasında tartışılmıştır. Mezkûr kavramlarla ilgili tartışmalara ileride temas edilecektir.

²⁵ Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed el-Merdâvî, *el-İnşâf fi ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf 'alâ mezhebi'l-İmâmi'l-mübeccel Ahmed b. Hanbel*, thk. Muhammed Hâmid el-Fikî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1955), 10/357; Muhammed b. Abdürrahman İbn Muhammed Kâsım, *Müstedrek alâ Mecmûi Fetâvâ*, 1418, 5/133.

²⁶ Hayrettin Karaman, *Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 35; Nur Uddin, "Eti Haram Olan Hayvanları Tespit Problemi: Kur'ân ve Sünnet Açısından Bir Değerlendirme", *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi* 3/2 (24 Aralık 2021), 35.

²⁷ el-Enâm 6/145.

²⁸ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, ts.), 206.

²⁹ el-Arâf 7/157.

³⁰ Şâfiî, *Ahkâmül'-Kurân*, 2/270; Şâfiî, *el-Umm*, 2/264.

³¹ el-Mâide 5/4.

³² Alî b. Muhammed el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, thk. Ali M. Muavvaz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 15/132.

3.2. Eti Yenilip Yenilmeyen Hayvanlarla İlgili Hadislerin Arap Örfüyle Uyuşması

Eti yenilip yenilmeyen hayvanlara dair hadisler muhtelif olup bunların bir kısmı sahih veya hasen, bir kısmı ise zayıf yahut münker rivayetlerden oluşmaktadır. Hadis rivayetlerini değerlendiren çalışmalar³³ mevcut olduğundan, araştırmamız kapsamında rivayetlerin tashih yönüyle ilgili incelemeye gidilmeyecektir. Bu bölümde, Arap örfünü delil olarak savunan görüş bağlamında, ilgili hadislerle Arap örfü arasındaki ilişkinin tespitine çalışılacaktır.

Yenilip yenilmeyen hayvanlarla ilgili hadisleri kategorize etmeden önce genel malumat olarak şunları ifade etmekte yarar vardır. Araplar davar cinsi dediğimiz, deve, sığır, öküz, inek, koyun ve keçi gibi hayvanları, genel anlamda ve normal şartlarda temiz görüp yiyorlardı. Ayrıca suda yaşayan bütün deniz ürünlerini temiz ve hoş karşılıyorlardı. Buna karşılık bazı istisnalarla haşerat türü şeyleri çirkin ve pis sayıyorlardı. Naslar Arapların bu konudaki örfüne muvafık gelmiştir.³⁴

Meselemizle ilgili hadislerin tasnifine gelince bunları dört temel meselede kategorize etmek mümkündür.

I. Öldürülmeleri Emredilen Hayvanlarla İlgili Rivayetler

Sözü edilen hayvanlar, fare, akrep, karga, çaylak ve yırtıcı köpektir. Bazı rivayetlerde yılan ve sam abras (kertiş) da geçmektedir. Hadis kaynaklarında mezkûr hayvanların harem bölgesi ya da dışında öldürülmeleriyle ilgili bir kısıtlama bulunmamakta, hatta öldürülmeleri emredilmektedir.³⁵

Öldürülmeleri emredilen mezkûr hayvanlar, ilgili rivayetlerde fâsıkın çoğulu fevâsık tabiriyle nitelendirilmektedir.³⁶ Âlimler sözlük anlamı bir yerden çıkma, haddi aşma ve günah işleme anlamındaki fâsık sözcüğünün yorumunda farklı görüşler ileri sürmektedir. Buna göre bahsedilen hayvanlar habis/pis olup insanlara zarar verdikleri ya da yenilmeleri haram sayıldığı için böyle bir niteleme ile anılmıştır.³⁷

Araplar mezkûr hadislerde belirtilen hayvanları daha önce örfen de yemiyorlardı. İmam Şâfiî'ye göre burada sünnet, Kur'an'daki tayyibât ve habâis kavramlarını Arapların örfüne muvafık bir şekilde beyan etmiştir.³⁸

II. Öldürülmeleri Yasaklanan Hayvanlar

Karınca, bal arısı, hüdhüd ve surad (göçken kuşu), öldürülmeleri yasaklanan hayvanlardandır. Şâfiîler ve Hanbelilere göre mezkûr hayvanların öldürülmeleri yasaklanınca bunların yenilmeyeceği de anlaşılabilir olur. Çünkü etleri yenilseydi, öldürülmeleri yasaklanmazdı.³⁹ Şakrak kuşu ve saksagan da bunlardan sayılır. Araplar bunların yenilmesini çirkin karşılıyordu.⁴⁰

III. Azı Dişi Bulunan Yırtıcı Hayvanlarla İlgili Yasaklayıcı Rivayetler

Aslan, kurt ve kaplan gibi hayvanlar yasaklananlar kapsamındadır. Pençeleriyle kapan yırtıcı kuşlar da buna dahildir. Doğan, şahin ve kartal buna örnek verilebilir. Araplar bunları yemiyordu. Şâfiîlere göre sırtlan ve tilki mezkûr hükümden istisna edilmiştir. Bunlar azı dişleri olduğu halde saldırgan olmayıp Araplarca örfi

³³ Hacıoğlu, "Yenilmesi Mübah Hayvanlarla İle İlgili Rivâyetler", 193.

³⁴ el-Mâide 5/1, 96; Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beirut: Dâru İhyâ Türâsü'l-Arabî, 1985), "Sayd", 3; Süleyman b. el-Eş'as Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin (Beirut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), "Et'ime", 41; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 4/448; Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebîr*, 15/146.

³⁵ Buhârî, "Bedü'l-halk", 16, "Enbiyâ", 8, "Cezâü's-Sayd", 5; Müslim, "Hac", 9, 66-72.

³⁶ Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 8/445.

³⁷ Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdülaziz b. Bâz (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1424), 4/45.

³⁸ Şâfiî, *el-Umm*, 2/265.

³⁹ Haţib Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 4/60; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 13/76; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 4/446.

⁴⁰ Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebîr*, 15/145.

olarak yenildiği için mübah görülmüştür.⁴¹ Ayrıca sırtlanın av hayvanı olduğu yönündeki rivayet,⁴² bahsedilen mübahlık hükmünü pekiştirmektedir.

IV. Öldürülmeleri Emredilmeyen ve Yenilmeleri Yasaklanmayan Hayvanlarla ilgili Rivayetler

Bahsedilen meselede söz konusu yapılacak bazı hayvanların yenilmemesi ile ilgili bir kısım garip ya da münker rivayetler bulunmaktadır. Ancak prensip olarak bunlara itibar edilmemektedir. Çekirge, toy kuşu (hubara), arap tavşanı, keler, yaban eşeği ve at gibi hayvanlar bu kapsamda zikredilebilir.⁴³ Arap örfünde bunların yenildiğine dair malumat bulunmaktadır.⁴⁴

3.3. Hayvanları Tesmiye (adlandırma) Meselesi

Kur'an ve Sünnet dili Arapça ve ilk muhataplar da Arap coğrafyasındaki Arap toplumu olduğuna göre hükme medar olan hayvanların daha önceden Araplar tarafından tesmiye edildiği ya da mahiyet olarak onların bilgisinden uzak bulunmadığı anlaşılmaktadır. Aksi halde, ilk muhatapların isim ya da mahiyet olarak meçhul bir şeyle muhatap olup sorumlu tutuldukları anlaşılır ki böyle bir durum, akıl ve nakil cihetinden sorunlu bir iddiadır. Tesmiye yani adlandırma bir zatı ya da nesneyi isim ile tayin ve tahsis etmektir. Tesmiye, ismi koyan öznenin vasfından ibarettir.⁴⁵ İsim ise herhangi bir zamana delâlet etmeksizin bir anlam ifade eden lafızdır.⁴⁶ İsimlerin, mânalarına delâleti zatları itibarıyla değildir. Mâna için her zaman isim bulunmayabilir. Zira tesmiyeden önce isim mevcut değildir.⁴⁷ Herhangi bir dilde vazedilen bir sözcük, soyut akılla değil, rivayet yoluyla tespit edilir.⁴⁸ Bu noktada rivayetin sağlamlık ölçüsünün tespiti önem kazanır. Demek oluyor ki Arapların vahyin inişinde hayvanlarla ilgili oluşturdukları tesmiyeler (adlandırmalar), helal ve haramı tanımlamada temel unsurlardan birini teşkil etmektedir.

Hulâsa, Arap örfünü savunanlara göre Araplar vahyin nüzülü aşamasında muhatap alındıklarında kendi tabiatları ve zevkleri dahilinde eti yenilip yenilmeyen hayvanlarla ilgili bir bilgiye ve kültüre sahip bulunmaktaydılar. Genelde bildikleri ve tanıdıkları hayvanları belirli isimlerle tespit etmişlerdi. Dolayısıyla tesmiye konusunda Araplara itibar edilir. Vahiy dilini bilen ve onunla muhatap olan söz konusu toplumun, mükellef tutulacağı bir konuda bilmediği ve tanımadığı bir olayla sorumlu tutulması düşünülemez. Hayvanın ismi tespit edilemediği durumlarda, cüsse, tabiat ve tat açısından benzeri bir hayvanla kıyaslama yoluna gidilir ve ona göre hükme varılır.⁴⁹

4. Arap Örfünü İtibara Alanların İleri Sürdükleri Şartlar

Arap örfünü kabul eden görüş sahipleri söz konusu örfü mutlak surette değil, onu bazı kayıt ve şartlar dahilinde kabul etmektedir. Mezkûr kayıt ve şartları şöyle sıralamak mümkündür.

1. Kitap, sünnet ve icmâda -has ya da âm olsun- haram ve helal ile ilgili bir beyanın bulunmaması.
2. Hadislerde hayvanın öldürülmesi ya da öldürülmemesi ile ilgili bir açıklamanın olmaması.

⁴¹ Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, 15/137, 144.

⁴² Ebû Dâvûd, "Et'ime", 32; Tirmizî, "Et'ime", 4.

⁴³ Buhârî, "Zebâih ve Sayd", 7, 33; Müslim, "Sayd", 6, 7; Ebû Dâvûd, "Et'ime", 29.

⁴⁴ Cevâd, *el-Mufassal*, 7/575.

⁴⁵ Ebû'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Îcî, *el-Mevâkıf* (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, ts.), 333.

⁴⁶ Muhammed Saîd İsber - Bilâl Cüneydî, *eş-Şâmil Mu'cem fi ulûmi'l-lügâ'l-'Arabiyye ve mustalahâtihâ* (Beyrut: Dâru'l-'Avdâ, 2004), 102.

⁴⁷ Ali b. Muhammed Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 1/33.

⁴⁸ Abdülvehhab b. Ali Sübkî, *el-İbhâc fi şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 1/203.

⁴⁹ Hâfîb Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 4/408.

3. Örfü oluşturan Arapların, yüksek refah seviyesini haiz, düzgün fitrat sahibi kimselerden olup çoğunluğu teşkil etmeleri gerekir. Arapların tiksinden yedikleri hayvanlar olması gerekir. Şâfiîlerden bazıları “çoğunluktan” kasdın iki âdil kişinin bu konuda verdiği habere itimad olduğunu söylese de bu görüş tartışılmıştır.

4. Hayvanın haram ya da haramlığında isim tespit edilemediğinde ya da ihtilafa düşüldüğünde çoğunluğa uyulur, eşit oldukları takdirde Şâfiîlere göre Kureyş'e, Hanbelilere göre Hicaz ehline itibar edilir.⁵⁰

Yukarıdaki malumattan anlaşılıyor ki fakir, zaruret durumunda bulunan ve hayvanları yeme konusunda fitratı bozulmuş kişi ya da grupların örfüne itibar edilemez. Zira bu durumdakilerin belli bir ölçüleri yoktur. Bunlar genelde bulduklarını yedikleri için bu konuda herhangi bir güven oluşturamaz.

Arap örfünü savunanlara göre söz konusu hayvan hem Arap yöresinde hem de Acem bölgelerinde isim olarak bilinmiyor ya da tanınmıyorsa bu durumda muteber özellikleri hesaba katan görüş çerçevesinde en yakın Arap bölgesine uyulur. Şayet buradan da bir netice çıkmazsa puta tapanların değil, ehli kitabın görüşüne müracaat edilir. Ehli kitap da ihtilaf ettiğinde İslam'a en yakın şeriat olan Hristiyanların bilgilerine itibar edilir. İhtilaf durumunda ise mübahlığı ya da haramlığı esas alan görüşlerden birine göre hareket edilir.⁵¹

5. Arap Örfünü Reddeden Görüşün Delilleri ve İtirazları

Hanefî ve Malikîler, bahsedilen meselede Arap örfünü kabul etmedikleri için onların bu meseleyle ilgili olarak bir delil ortaya koyma durumları söz konusu değildir. Onun için reddedenlerin bahsedilen meselede nasıl bir konum sergilediklerini, Arap örfünü savunanlara karşı ileri sürdükleri itirazlardan tespit edebiliriz. Bahsedilen itirazların temel unsurları, *tayyibât* ve *habâis* kavramlarıyla bazı hadislerin yorumlanış biçimine dayanmaktadır.

Hanefî âlimlerinden Cessâs (ö. 370/981) *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı eserinde Şâfiî'nin Arap örfüyle ilgili iddiasını şiddetli bir şekilde eleştirmektedir. Şâfiîlerden de Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-gayb* adlı eserinde Arap örfünü reddetmeye yönelik bazı önemli gerekçeler ileri sürmektedir. Sözü edilen itirazları şöyle özetlemek mümkündür.

1. Cessâs'a göre A'raf 7/157. âyette zikredilen *tayyibât* ve *habâis* sözcüklerini Arap örfü ile tahsis etmek doğru değildir. Zira vahiyyle muhatap olan sadece Araplar değildir. Ayrıca Arapların hepsi *tayyibât* ve *habâis* konularında aynı düşünceye sahip değildir. Araplardan bir kısmı keler, Arap tavşanı ve kirpi yer; bir kısmı da bunları yemekten hoşlanmazdı. Ayrıca Arap örfünden kasıt kimlerin örfüdür, bunların tamamı mı yoksa bir kısmı mıdır? Arapların tamamı kabul edildiğinde bunların bazı hayvanlarda ittifak etmedikleri açıktır. Öyleyse Arap örfünde bütün Araplar kastedilemez. Şayet onların bir kısmı kastedildiği durumda hitabın bütün Araplara yapılması ne anlam taşımaktadır.⁵²

2. Ayrıca Cessâs hadislerde, azı dişleri sivri ve uzun olan yırtıcı hayvanlarla, pençeleri yırtıcı kuşların tamamının yasaklandığını, oysaki Şâfiîlerin Arap örfüne dayanarak bunlardan sırtlan ve tilki gibi yırtıcı hayvanları istisna ettiklerini söylemektedir. Ona göre böyle umumi bir hükümden yapılan söz konusu istisna delil açısından tutarsızdır.⁵³

⁵⁰ Hañib Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 4/408; Rûheybânî, *Matâlibu'ülî'n-nuhâ*, 13/175-178.

⁵¹ Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebir*, 15/134.

⁵² Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Abdüsselam Şahin (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007), 4/191; Muhammed et-Tûnisî İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Daru Sahnûn, ts.), 3/112.

⁵³ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 4/191.

Râzî, Hz. Peygamber'in bazı rivayetlerde belirtildiği üzere keler yemekten örfi anlamda çekindiğini⁵⁴ ancak bunu haramlık sebebi saymadığını söylemektedir. Ayrıca ona göre yenilmesi yasaklanan hayvanları hasır/daraltma üslubuyla ifade eden âyetlerin⁵⁵ örf algısıyla tevil edilmesi nesih anlamı taşımaktadır.⁵⁶

Kanaatimizce Râzî'nin daraltma anlamı ifade eden âyetlerin örf vasıtasıyla nesh edildiğini belirtmesi meselesinin terim anlamındaki nesh olmaması gerekir. Zira nesh önceki dini bir hükmün sonraki bir hükümle kaldırılmasıdır.⁵⁷ Burada örf dini bir hüküm sayılmaz. Ayrıca kıyas ve icmâ bile nesh edici olmadığına göre örfün nesh sayılması mantık açısından tutarlı görülmemektedir. Belki de Râzî'nin vurgulamak istediği nesh terim anlamında olmayıp mutlakı takyid, âmmü tahsis kabilinden olan nesihdir. Nitekim Dihlevî'nin belirttiğine göre ashâb ve tâbiûnun bazı ifadelerinden böyle bir nesih kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁸

6. Arap Örfüne Yönelik Görüşlerle İlgili Bazı Mülâhazalar

Burada konu ile ilgili ihtilaflardan ziyade, eti yenilip yenilmeyen hayvanlar konusunda Arap örfünün itibara alınıp alınmaması ile ilgili tartışmaya dair görüşler değerlendirilecektir. Şöyle ki; Tayyibât ve habâis kavramlarının kapsamı, konuyla ilgili hadislerin nasıl anlaşılması gerektiği ve hayvanların tesmiyesi meseleleriyle ilgili düşünceler her iki görüş arasındaki ihtilafın temel unsurlarını oluşturmaktadır. Hayvanlar konusunda Arap örfünü itibara alan Şâfiî ve Hanbelîlerin zikri geçen temel unsurlarla ilgili görüşleri ve buna mukabil, Arap örfünü reddeden Hanefi ve Malikilerin itirazları yukarıda anlatıldı.

Konunun daha iyi anlaşılması için serdedilen her iki görüşle ilgili bazı mukayeseler yapılacaktır. Bunlardan birincisi tayyibât ve habâis kavramları ile ilgilidir. Arap örfünü savunanlara göre mezkûr kavramlar, âm olup bunların tahsis edilmesi gerekir. Zira Arap dilinde umum sîgaları genellikle tahsis edilen anlamlarıyla anlaşılır. Kitap ve sünnetin umumunu tahsiste ya da mutlakını takyitte ilk muhatap olanların örfüne itibar edilir.⁵⁹

Arap örfünü reddedenler, sözü edilen kavramların Arap örfüyle tahsisini delil açısından geçersiz görmektedir. Ancak burada şu hususa dikkat etmek gerekir. Malikiler tayyibât ve habâis konusunda Arap örfünü önemsemezken, bazı fıkhi hükümlerde Medîne ehlinin amelini ahâd rivâyetlere takdim etmektedirler.⁶⁰ Oysa ki tayyibât ve habâis kavramlarının genel anlamlarını belirlemede Medîne ehlinin amelini söz konusu yapabilmeleri gayet mümkündür. Malikiler bu konudaki hadisleri En'am 6/145'teki âyetle teâruz ettiği için çoğu kez kerahete yormaktadır.⁶¹ Hanefiler ise mezkûr kavramları insan tabiatının hoş karşıladığı ya da iğrendiği tüm hayvanlara yorumlayıp bunun bütün insanların örfüne karşılık geldiğini belirtmektedir. Oysa ki Arap örfünü benimseyenler bunu mutlak olarak değil, birçok önemli kayıtlarla kabul ettikleri için, aslında insan tabiatı konusunda Hanefilerle aynı neticede buluşmaktadır.

Kanaatimizce tayyibât ve habâisin anlamı konusunda Arap örfü sorgulandığı gibi insan tabiatı meselesi de sorgulanabilir. Zira insan tabiatı da toplumlara göre değişebilen soyut bir kavramdır. Böyle bir risk karşısında Arap örfüyle beraber farklı Müslüman toplumların örflerini araştırmak ve selim fıtrata uygun bazı gerçeklere ulaşmak mümkündür. Aslında mezkûr kavramların genellik ifadesi vahiyle muhatap olan bütün toplumlar için bahsedilen meselede bir esneklik anlayışı doğurmaktadır. Hayvansal gıdanın özellikle insan zevkiyle

⁵⁴ Buhârî, "Zebâih ve Sayd", 7, 33; Müslim, "Sayd", 6, 7; Ebû Dâvûd, "Et'ime", 29.

⁵⁵ el-Bakara 2/173, el-Enâm 6/145.

⁵⁶ Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 13/181.

⁵⁷ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân* (Mısır, 1980), 1/175.

⁵⁸ Şah Velîyullah ed-Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebir fi usûli't-tefsîr*, çev. Selmân el-Hüseynî en-Nedvî (Beyrut, 1987), 53.

⁵⁹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 13/75.

⁶⁰ Zeydan, *el-Vecîz fi Usûli'l-Fıkh*, 162.

⁶¹ Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 7/191; Sâys - vd., *Tefsîrü âyâtü'l-ahkâm*, 1/122.

alakası düşünülürken yüce Allah'ın mezkûr kavramlarla soyut hükümler tesisinden öte olayın hikmet boyutlarına işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Mesele ile ilgili hadisler gelince Arap örfünü savunanlar herhangi bir konuda sahih ve açık bir hadis olmasına rağmen Arap örfünü onun yerine geçirmeyi kastetmemektedir. Aksine nassın bulunmadığı alanlarda bunu kullanmaktadır. Ayrıca onların iddiasına göre birçok hadisin Arap örfüyle uyum sağlaması mezkûr örfün kullanılabilirliğini pekiştirmektedir. Muhaliflerin itirazlarında Arap örfünü savunanların, genel haramlık ifade eden hadislerden bazı istisnalar yaptıklarını söylemektedir. Örneğin Şâfiilerce azı dişleri olup yırtıcılık özelliği taşıyan hayvanlardan sırtlan ve tilkinin istisna edildiği belirtilmektedir.⁶² Oysa ki sözü edilen hayvanların istisnası, onlara göre salt Arap örfüyle değil, mezkûr hayvanların saldırgan olmamasıyla da tahlil edilmektedir.⁶³ Ayrıca Arap örfünü kabulün şartlarında- belirtildiği üzere- âm ya da has anlam ifade eden bir nas bulunduğunda, Arap örfüyle değil, mezkûr nasla amel edilir.⁶⁴ Üstelik bu tür istisnalar birçok mezhepte bulunabilir. Bazen de müctehit hadiste geçen vasıfları herhangi bir hayvana uyarladığında yanılabilir. Öyleyse burada söz konusu istisna ile itiraz etmek delil açısından yetersiz sayılabilir.

Tesmiye meselesine gelince Kur'an ya da sünnetin yasakladığı hayvanları ismen belirlemesi, bunların daha önceden Araplar tarafından tesmiye edildiğini ve aynı zamanda bilindiğini göstermektedir. Aksi halde, muhatap olan toplum bazı soyut kavramlarla sorumlu tutulmuş olur. Böyle bir mantıkla düşünülürken tesmiyenin Arap örfü açısından önemi anlaşılmış olur. Ancak muhaliflerin tesmiye meselesini müstakil olarak reddettikleri tespit edilmemiştir.

7. Arap Örfüyle İlgili İhtilafın Çözümünde Tayyibât ve Habâis Kavramlarının Kapsam Alanını Tespit

Bahsimizle ilgili olarak üzerinde durulması gereken husus, nasların kapsamına girmeyen hayvanlarla alakalı kısımdır ki bu mesele tayyibât ve habâis kavramları ile ilgili âyette "O (peygamber) onlara tayyibâtı helal, habâisi haram kılar."⁶⁵ şeklinde ifade edilmektedir.

Tayyibât, tayyibin çoğulu olup hoş güzel, iyi ve lezzet duyulan şey demektir. Tayyib şer'i anlamda helale karşılık gelmektedir. Habâis ise habisin çoğulu olup çirkin, kötü ve hoşla gitmeyen şey demektir. Habâis şer'i olarak haramın karşılığıdır.⁶⁶

Müfessirler ve fakihler ilgili âyette geçen kavramların anlamlarını belirlemede farklı görüşler ortaya koymaktadır. Kimine göre tayyibâttan kasıt, Yahudilerin Tevrat'ta kendilerine haram kıldıkları deve eti, koyun, keçi ve sığırın iç yağı gibi şeylerdir. Zira Yüce Allah bunları kendilerine helal kılmıştır. Kimine göre de Arapların cahiliyede kendilerine haram kıldıkları sâibe, bahîre vb. şeylerin helal kılınmasıdır.⁶⁷

Görüldüğü üzere müctehitlerden bir kısmı helalleri ve haramları, bir kısmı da insan tabiatının hoş-iyi ve kötü-çirkin gördüğü şeyleri tayyibat ve habâis kavramları çerçevesinde mütalaa etmektedir.⁶⁸ Ancak insan tabiatının iyi ve kötüyü nasıl belirleyeceği tartışma konusu olmaktadır. Arap örfü de insan tabiatının genel

⁶² Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebîr*, 15/137.

⁶³ Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebîr*, 15/137.

⁶⁴ Hâfız Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 4/408.

⁶⁵ el-Arâf 7/157.

⁶⁶ Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü'lfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Davudî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2009), 272, 527; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdî, *Beşâ'iru zevi't-temyiz fi letâ'ifi'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 2/522.

⁶⁷ Mahmud b. Amr Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzil* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1986), 2/159; İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Muhammed vd. (Beyrut: Müessesetü'r- Risâle, 2008), 2/374; Ali b. Muhammed el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzil* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 2/596.

⁶⁸ Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 7/191; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 11/112.

çerçevesinde hususi bir yer işgal etmektedir. Şunu da özellikle belirtmekte yarar vardır. Arap örfünü kabul edenler arasında mezkûr örfe karşı çıkanlar olduğu gibi Arap örfünü reddeden mezhep müntesiplerinden tayyibât ve habâisi Arap örfü anlamına alan âlimler de bulunmaktadır.⁶⁹

İlgili âyette geçen tayyibât ve habâis kavramları yuhillu/helal kılar ve yuharrimu/haram kılar fiilleri ile beraber zikredilmektedir. Bu husus mezkûr kavramların sadece insan tabiatı ya da Arap örfüyle tevîl edilemeyeceğini, aksine bunlara ilaveten Hz. Peygamber'den gelen sahih rivayetlerde vasıfları belirlenen hayvanlardan hareketle bunların anlaşılacağını göstermektedir.

Hulâsa, tayyibât ve habâis kavramları insan tabiatı ya da örfü mülâhazasıyla bazı bölge ve şartlara göre değişse de bunun Kur'an ve sünnetin temel kuralları çerçevesinde düzenlenmesi durumunda konuyla ilgili ihtilafların çözüleceği söylenebilir.

Çağdaş âlimlerden Tâhir b. Âşûr'un (ö. 1973) belirttiği gibi Yüce Allah'ın helal yiyecekleri "tayyibât", haram yiyecekleri de "habâis" kavramlarıyla ifade etmesi, meselenin doğrudan gıdanın zatıyla ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu yaklaşım, sözü edilen gıdanın zararlı, pis ve dine aykırı bir nitelik taşıması gerektiği sonucunu doğurmaktadır.⁷⁰ Ayrıca Reşîd Rızâ (ö. 1935), Sâiyis (ö. 1976) ve Karadâvî (ö. 2022) gibi bazı çağdaş âlimler, Arap örfünün muhtelif nitelikler taşıdığını ve bu nedenle tek bir ölçüt altında toplanamayacağını ifade etmektedir. Bu âlimlerden bir kısmı söz konusu meselede Malikilerin görüşüne daha yakın durmakta;⁷¹ tayyibât ve habâis kavramlarının Arap örfüyle tahsis edilmesini uygun görmemektedir. Onlara göre bu kavramların genel anlamlarını ve insanın fıtratını esas almak daha makul ve isabetli bir yöntemdir.

SONUÇ

Eti yenilip yenilmeyen hayvanlarla ilgili helâl ve haram hükmü, temelde Kitap ve sünnete dayanmaktadır. İslâm âlimleri zikredilen hususta ittifak etmektedir. Ancak helâl ya da haram olduğuna dair kitap ve sünnetten bir delil bulunmayan hayvanlar konusunda nasıl bir yol izleneceği tartışılmıştır. Kur'an'da etinin yenilmesi yasaklanan hayvanların sınırlı olup hadislerin de meseleyi bütün detaylarıyla zikretmemesi, müçtehitlerin A'raf 7/157'deki tayyibât ve habâis kavramlarını yorumlama konusunda farklı görüşler ortaya koymalarına sebebiyet vermiştir. Şöyle ki, Malikiler konu ile ilgili olarak Kur'an'da haramlığı belirtilen hayvanları esas almış ve bu konuda varit olan hadisleri genelde ilgili âyetlerdeki daraltma/hasr üslubuna aykırı telakki etmiştir. Dolayısıyla hadis rivayetlerinde zikredilen haramlık hükümlerini çoğunlukla kerahete ve bazen de harama yormuştur. Hanefiler Kur'an ve hadiste hükmü belirtilen hayvanları, rivayetlerin sıhhat derecelerini de hesaba katarak olduğu gibi kabul etmiş ve ayrıca hakkında nas bulunmayan hayvanları insanın fitri yönelişleri ve İslam'ın genel prensipleri doğrultusunda çözmeye çalışmıştır. Şâfiîler ve Hanbelîler ise kitap ve sünnetin varit olmadığı hususlarda refah seviyesi yüksek, fıtratı düzgün ve çoğunluğu oluşturan Arap örfünü esas almıştır. Sözü edilen her iki mezhebe göre tayyibât ve habâisin mutlak ve âm kavramlardan olması, bunun Arap örfüyle tahsis edilmesini gerektirmektedir. Zira hayvan isimlerinin Araplar tarafından konması/tesmiye ve ilk hitabın onlara yöneltilmesi bunu gerektirmektedir. Aksi durumda meçhul ile teklifin yapıldığı iddia edilir ki bunun naslara aykırılığı malumdur. Ayrıca sözü edilen her iki mezhep ilgili hadislerde varit olan hükümlerin Arap örfüyle uyumluluk göstermesini önemli gerekçelerden biri saymaktadır. Mezhepler arasında Malikilerin bahsedilen mesele ile ilgili olarak Arap örfünü savunulara karşı bir itirazı söz konusu değildir. Zira onlar ilgili hadisleri bile çoğu kez mezkûr meselede Kur'an'a aykırı olmakla devre

⁶⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 13/181; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/305.

⁷⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 6/112.

⁷¹ Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, thk. İbrahim Şemseddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 9/194; İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 6/111; Muhammed Ali Sâiyis - vd., *Tefsîrü âyâtü'l-ahkâm* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2012), 1/123; Yusuf el-Karadavi, *el-Helâl ve'l-herâm fi'l-İslâm* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 2012), 66.

dışı bırakmaktadır. Malikiler ahad haberleri değerlendirmede Medine ameliyle hareket etmelerine rağmen eti yenilen hayvanlar konusunda söz konusu ameli işlevsel kılmamaları onlar açısından müşkil görülmektedir. Malikilerin burada uyguladıkları metot, ibâha-i asliyye esasına dayanmaktadır. Hanefiler özellikle de Cessâs, Şâfiîlerin ve onlara bağlı olarak Hanbelîlerin mezkûr meselede Arap örfünü esas almalarını şiddetle reddetmektedir. Ona göre tayyibât ve habâis kavramlarını böyle bir yolla tahsis etmenin hiçbir ilmi dayanağı bulunmamakta ve Arap örfünün diğer örflere takdiminin bir mantığı da söz konusu değildir.

Kanaatimizce eti yenilip yenilmeyen hayvanlar konusunda Arap örfünü tamamen reddetmek delil açısından pek kuvvetli görülmemektedir. Zira onu savunanlar Arap kavminin diğer kavimlerden üstünlüğünü ya da hiçbir kayıt ve şarta bağlı bulunmayan bir örfü ileri sürmemektedir. Arap örfü nüzûl ve vürûd sebepleri gibi nasların tatbiki ve algılanmasında yardımcı bir kaynak olarak kullanılabilir. Çünkü savunulan örf, vahyin nüzûlü dönemiyle sınırlıdır. Ayrıca nas bulunmayan hususlarda hadislerde belirlenen haramlıkla ilgili temel vasıflar mülâhaza edilip Arap örfü diğer mutedil kavimlerin örfleriyle mukayese edilerek değerlendirilebilir. Şunu da ifade etmekte yarar vardır. Arap örfünü kabul eden Şâfiîlerle Hanbelîler arasında hadislerin kabulüne dayalı olarak Arap örfünün uygulamasında bazı somut ayrılıklar görülebilmektedir. Örneğin Şâfiîler kirpi ile ilgili rivayeti zayıf sayıp Arap örfüyle onu helal sayarken, Hanbelîler ilgili rivayeti sahih kabul edip kirpiyi haram kabul etmektedir. Hulâsa Şâfiîler zayıf rivayet durumunda Arap örfünü takdim etmekte, Hanbelîler böyle bir meselede nassa yakınlık açısından daha ihtiyatlı davranmaktadır. Nasların sahih ve açık bir yolla haramlığını beyan etmediği hayvanların tespitinde, fitri eğilim ve yaşanan örfün mülâhazayla birlikte hayvanın sahip olduğu zati özelliklerin de söz konusu yapılması önemli görülmektedir.

Kaynakça/References

- Âlûsî, Ebü'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh el-. Bulûğu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-'Arab. thk. Muhammed Behcet el-Eserî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Âmidî, Ali b. Muhammed. el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985.
- Apak, Adem. Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat). İstanbul: Kuramer, 2017.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. Kur'an Kerim'in Türkçe Meali Alisi Ve Tefsiri, ts.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail el-. el-Câmiu's-sahîh. thk. Muhammed b. Züheyr b. Nâsır. Dâru Tavku'n-Necât, 2001.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-. Ahkâmü'l-Kur'ân. thk. Abdüsselam Şahin. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007.
- Cevâd, Ali. el-Mufassal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm. 10 Cilt. Beyrut: 1993, 2. Basım, ts.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahîm. Hücetullahi'l-bâliga. thk. es-Seyyid sâbık. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 2005.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahîm. el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr. çev. Selmân el-Hüseynî en-Nedvî. Beyrut, 1987.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as. es-Sünen. thk. Muhammed Muhyiddin. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb. Beşâ'iru zevî't-temyîz fî leğâ'ifi'l-kitâbi'l-'azîz. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 6 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Hacıoğlu, Nejla. "Yenîlmesî Mübah Görülen Hayvanlar İle İlgili Hadîs Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi". Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 19/1 (29 Mart 2019), 191-219.
- Haşîb Şîrbînî, Şemsüddîn Muḥammed. Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc. thk. Muhammed Halil Aytânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rif, 1994.
- Hâzin, Ali b. Muhammed el-. Lübâbü't-te'vîl fî me'ânî't-tenzîl. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer. Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 2. Basım, 1992.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tûnisî. et-Tahrîr ve't-tenvîr. 30 Cilt. Tunus: Daru Sahnûn, ts.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî. thk. Abdülaziz b. Bâz. 14 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1424.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer. Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm. thk. Muhammed vd. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r- Risâle, 2008.
- İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmed. el-Muğnî. thk. Muhammed Şerefeddin Hattâb. 15 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1968.
- İbn Muhammed Kâsım, Muhammed b. Abdürrahman. Müstedrek alâ Mecmûi Fetâvâ. 5 Cilt, 1418.
- Îcî, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed. el-Mevâkîf. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, ts.
- İsber, Muhammed Saîd - Cüneydî, Bilâl. eş-Şâmil Mu'cem fî ulûmi'l-lügâ'l-'Arabiyye ve mustalahâtihâ. Beyrut: Dâru'l-'Avdâ, 2004.
- Kahraman, Abdullah. "Gıda Ürünlerinde Helâl ve Haramı Belirleme Yöntemi". Güncel Dinî Meseleler (Sempozyum), 35-56.
- Karadavi, Yusuf el-. el-Helâl ve'l-herâm fi'l-İslâm. Kahire: Mektebetü Vehbe, 2012.
- Karaman, Hayrettin. Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar. İstanbul: İz Yayıncılık, 35. Basım, 2011.

- Kâsânî, Ebû Bekr b. Mes'ûd el-. Bedâ'î' u's-sanâ'î'. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1986.
- Kılıç, Hasan. "Habâis Kavramı ve Habîs Gıdaları Tespitte Mezheplerin Dikkate Aldığı Kriterler". UMDE Dini Tetkikler Dergisi 5/2 (31 Aralık 2022), 210-239. <https://doi.org/10.54122/umde.1193806>
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1982.
- Mâlik b. Enes. el-Muvatta'. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Beyrut: Dâru İhyâ Tûrâsü'l-Arabî, 1985.
- Mâverdî, Ali b. Muhammed el-. el-Hâvi'l-kebîr. thk. Ali M. Muavvaz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 18 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Merdâvî, Ebü'l-Hasen Alâuddîn Ali b. Süleymân b. Ahmed el-. el-İnşâf fî ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf 'alâ mezhebi'l-İmâmi'l-mübeccel Aḥmed b. Ḥanbel. thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî. 12 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1955.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc. el-Câmiu's-sahîh. thk. Muhammed F. Abdalbâkî. Beyrut: Dâru İhyâ Tûrâsü'l-Arabî, 1955.
- Okur, Kâşif Hamdi. "İslam Hukuku Açısından Helal ve Haram Olan Gıdalar ve Bazı Güncel Meseleler". Usul İslam Araştırmaları 11/11 (01 Haziran 2009), 7-40.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer er-. Mefâtihu'l-gayb. 33 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. Tefsîrû'l-Menâr. thk. İbrahim Şemseddin. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Rüheybânî, Mustafa es-Süyûtî. Matâlibu üli'n-nuhâ fî Şerhi Gayeti'l-Müntehâ. Beyrut: Daru'n-Nevâdir, 2019.
- Sâyis, Muhammed Ali - vd. Tefsîrû âyâtî'l-ahkâm. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 6. Basım, 2012.
- Sübkî, Abdülvehhab b. Ali. el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris eş-. Ahkâmül'-Kurân. thk. Abdülğani Abdülhalık. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris eş-. el-Umm. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1990.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs eş-. er-Risâle. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Şâtibî, İbrahim b. Musa eş-. el-Muvâfakât. thk. Abdullah Diraz. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Marife, 1996.
- Şenocak, İhsan. İslam Hukukunda Örfün Hükümlere Etkisi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali eş-. İrşâdu'l- Fuhûl ilâ Tahkiki'l- Hakk min İlmi'l- Usûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali eş-. Neylü'l-evtâr şerhu'l-Münteka. thk. İsam. es-Sabbabatî. 4 Cilt. Kahire: Daru'l-Hadis, 2005.
- Uddin, Nur. "Eti Haram Olan Hayvanları Tespit Problemi: Kur'ân ve Sünnet Açısından Bir Değerlendirme". Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi 3/2 (24 Aralık 2021), 23-37. <https://doi.org/10.51973/head.1022276>
- Zeydan, Abdulkerim. el-Vecîz fî Usûli'l- Fıkh. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2014.
- Zemahşerî, Mahmud b. Amr. el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 3. Basım, 1986.
- Zürkânî, Muhammed b. Abdilbâkî. Şerhu'l-Muvatta' (Ebhecü'l-mesâlik bi-şerhi Muvatta'î'l-İmâm Mâlik). 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1981.